

УДК: [94:325.54](477.73)

БОРИСОВА М.В.,

Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

Борисова Марина Василівна (1983 р. н.). У 2005 році закінчила ПННЦ ОНУ ім. І.І. Мечникова. З 2007 року аспірант кафедри історії України ЧДУ ім. Петра Могили. Тема наукового дослідження: «*Формування населення Нижнього Побужжя в X-XVIII ст.*»

ІСТОРІЯ ОРЛИКІВСЬКОГО ШАНЦЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ПРОЦЕСІ ЗАСЕ- ЛЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ЗЕМЕЛЬ БУГОГАРДІВСЬКОЇ ПАЛАНКИ

У статті подається матеріал з історії прикордонного козацького укріплення Орлика, розташованого на межі козацьких земель, Речі Посполитої та Османської імперії. Досліджено причини його появи, подальшу історію, а також роль, яку він відіграв у заселенні даного району.

Статья посвящена истории пограничного казацкого укрепления Орлика, расположенного на границе Запорожья, Речи Посполитой и Османской империи. Исследованы причины его возникновения, дальнейшая история и роль в заселении данного района.

Article is devoted to a history of the boundary Cossack strengthening Orlyk located on border of Zaporozhye, Rech Pospolitya and Ottoman empire. The reasons of his occurrence, the further history and a role in settling the given area are investigated.

Колонізації причорноморських земель присвячено велику кількість робіт, при цьому найповніше досліджено період заселення регіону. Починаючи з останньої чверті XVIII ст., коли українські землі аж по Дністер увійшли до складу Російської імперії. Більш ранній етап заселення Побужжя висвітлений фрагментарно, це безпосередньо стосується історії окремих поселень та козацьких укріплень, заснованих в XVII – на початку XVIII ст. Тому автор мав на меті прослідкувати історію заснування та подальший розвиток одного з таких прикордонних укріплень, а також роль, яку воно зіграло в історії заселення навколишніх земель.

Слід зазначити, що колонізація Нижнього Побужжя в XVII – першій половині XVIII ст. мала свої особливості. Зокрема, освоєння просторів уздовж Південного Бугу, Синюхи, Кодими, Чорного Ташлика та Мертвоводу до кінця XVII ст. відбувалося дуже повільно. Головну причину цього слід вбачати в постійних нападах татар і

турків, що робили життя в цьому регіоні вкрай небезпечним [1]. Необхідність оборони своїх кордонів спонукала козаків до побудови укріплених пунктів, їх поява зіграла важливу роль в заселенні земель, адже поступово біля укріплень виникали поселення, що згодом перетворилися на села та містечка. Одним з таких укріплень на теренах Бугогардівської паланки і був Орликівський шанець.

Звертаючись до історіографії питання, варто вказати, що територія, на якій розташовувалась фортеця, мало вивчена з археологічного боку.

Фіксація археологічних знахідок різних епох на території Північного Причорномор'я, і в Побужжі зокрема, починається лише з кінця XIX ст. Підсумок такої роботі щодо Подільської губернії дав священик Є. Сіцинський, а щодо Херсонської – В. Ястребов [2].

У 1927 році було відкрито Первомайський окружний краєзнавчий музей, який очолив Павло Васильович Харлампович, фахівець з археології і

нумізматики, що працював у складі Богесівської археологічної експедиції. У 1930 році він опублікував «Матеріали з археології та історії Первомайщини». У передмові до своєї статті автор зазначав, що з часів Ястребова і Сіцинського минуло близько 30 років, і за цей час було зібрано багато археологічних пам'яток, що давало нові відомості з археології та історії округи [3]. Після війни узагальнену інформацію щодо старожитностей Причорномор'я подав І.В. Фабрициус, зокрема, він присвятив один з розділів монографії Побужжю [4]. Невеликі довідки про Орлик містяться в роботах таких відомих дослідників запорозького козацтва, як Д.І. Яворницький та А.О. Скальковський. Короткі відомості про місто Ольвіополь та його історію знаходимо в загальних працях кінця XIX – початку XX ст., зокрема це «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния», «Городские поселения Российской империи», «Полное географическое описание нашего отечества». Відносно другої половини XX ст., то тут слід назвати роботи В.М. Кабузана «Заселение Новороссии» та В.І. Тимофеєнко «Города Северного Причерноморья», а також історію міст і сіл УРСР.

Грунтовно займалися історією рідного міста і краєзнавці, зокрема, Р.В. Кучерявий, який працював директором Первомайського музею, та О.М. Мурзак. Але їх роботи висвітлюють історію краю від найдавніших часів і до сучасності, окремо історія Орликівського шанця місцевими краєзнавцями не розглядалася. З сучасних робіт варто виокремити статтю П.І. Литвинова «Козацькі укріплення Миколаївщини», у якій поряд з іншими оборонними спорудами описується й Орликівський шанець.

Розглядаючи причини появи даного козацького укріплення, варто зазначити, що ще з 1569 року територією між Південним Бугом, Синюхою і Кодимою володіла Річ Посполита, правобережжям Південного Бугу – кримські татари, а лівобережжям – запорізькі козаки [5]. Але після укладення Вічного миру 1686 року, запорізькі землі по лівому березі Синюхи та Південного Бугу відійшли до Росії [6]. Та за десять років до цієї події, весною 1676 р., для захисту запорозьких земель від нападів польської шляхти, татар і турків гетьман України Іван Самойлович направив козака Степана Підстрільного із завданням відшукати в гирлі річки Синюхи поблизу польського та турецького кордонів місце для будівництва укріплення. Підстрільний, хоч і не мав військової освіти, але гарно впорався із завданням. На лівому березі Синюхи, при впаданні її в Південний Буг, понад краєм кручі, глибиною у 20-25, він і обрав місце для майбутньої фортеці. Місце було вибрано не випадково. З нього було добре видно підходи ворожих сил як до правого берега Бугу (турецького кордону), так і до правого берега

Синюхи (польського кордону). Тоді ж, у 1676 р., козаки звели укріплення, яке назвали Орлик. Під нього було зайнято понад 9 десятин землі, і воно мало форму правильного восьмикутника, оточеного земляними валами [7].

Щодо назви, то існує кілька версій її походження. За однією з них, козацьке укріплення було названо Орликом від назви міського урочища Орелі. На думку місцевого краєзнавця О.М. Мурзак, назва Орел чи Орель походить від тюркського слова «айир», тобто розгалуження. Це слово співпадає з українським чи російським терміном кут, ріг, розгалуження двох річок. У даному випадку Синюха впадає в Буг, утворюючи ріг. Після будівництва укріплення була перейнята і назва [8].

За іншою версією, яка наводиться в «Полном географическом описании нашего отечества», зазначається: «Саме місто одержало ім'я Орлика тому, що в урочищі був споруджений стовп з двоголовим орлом» [9].

Існує ще одне пояснення назви фортеці. За переказом, колись тут нібито побував Пилип Орлик, під керівництвом якого було побудовано не тільки шанець, але й церкву. Однак в дореволюційних працях версія визнається малоімовірною [10]. Більш вірогідним вважається походження назви укріплення від турецької назви урочища «Татар-Орель», тобто «Татарське Гніздо».

Натомість Олександр Добровольський у своїй книзі «Крізь тисячоліття: Історія Миколаївщини в топонімах» доводить, що думка про походження назви від прізвища генерального писаря Пилипа Орлика цілком вірогідна: «Так сталося, що друга частина татарської назви урочища була співзвучна з прізвищем популярного серед козаків генерального писаря і будівничого укріплення. Згодом назва скоротилася і набула форму – Орлик (не Орел, не Орли, а саме Орлик!) У такій формі назва міцно закріпилася в пам'яті народній завдяки реальному факту участі П. Орлика в будівництві укріплення» [11]. При цьому він посилається на інформацію, що наводиться в Історії Русів: «Року 1694, під час походу військ Татарських з Криму і Бессарабії, до границь цісарських, Гетьман Мазепа ... тримав кордон од Самари до ріки Дністра і сам стояв табором над гирлом ріки Синюхи, де спорудив земляний рештамент, або прикордонний замок, за розпорядженням Писаря Генерального Орлика, що знав роботу інженерну, через що й Орликом його названо» [12].

При цьому неспівпадання дат побудови Орлика (1676 р. і 1694 р.) він пояснює тим, що козацьке укріплення було збудоване 1676 року, а розширене вже під керівництвом Пилипа Орлика в 1694 році [13].

На той час, коли козаки зводили своє укріплення, на польській стороні вже близько сорока років існувала фортеця Новий Конецполь,

розташована на півострові в тому місці, де Кодима впадає в Південний Буг. Вона була побудована у 1634 році за проектом Гійома Левассера де Боплана на кошти родини Конєцпольських для захисту їх маєтностей. Пізніше, у 1750 році, іншими землевласниками – Потоцькими, біля переправи було засноване містечко, для охорони якого звели сторожове укріплення, що отримало назву Богопіль. Воно знаходилось між Бугом та Синюхою, що було дуже вигідно, бо з лівого та правого боків його оточували річки, а позаду укріплення знаходилася польська територія. Таким чином, нове польське укріплення знаходилось набагато ближче, ніж Конєцпольська фортеця. Караульну службу там несла дрібна шляхта та польські солдати, які зі свого боку спостерігали за російським та турецьким кордонами [14].

Незважаючи на те, що на початку XVIII ст. Польща поступово втрачала свою могутність і вплив у Європі, вона не збиралась здавати своїх позицій на прикордонних землях. Будівництво козацького шанця викликало невдоволення поляків, які все ще висловлювали претензії на володіння обома берегами Синюхи, бо вважали ці землі литовським спадком. Ці претензії не вели ні до чого, окрім прикордонних конфліктів [15]. Поляки не раз переходили кордон, щоб «погуляти» в степу проти запорожців, під приводом переслідування гайдамаків (на островах, навпроти сучасного села Мигія, знаходились гайдамацькі схованки). Щоб уникнути польських рейдів, які завжди супроводжувались кривавою помстою запорожців, і тим самим уникнути непорозумінь між сусідніми державами, імператриця Єлизавета Петрівна веліла звести укріплення [16]. У 1743 році «відбулося повеління Сенату: «у тих Задніпровських місцях від ворожих набігів влаштувати фортеці в пристойних місцях, за тамошнім звичаєм» [17]. Це завдання було доручене Миргородському полковнику Василю Капністу та військовому інженеру Данієлю Дебоксету, який ще з 1740 року займався реконструкцією усіх прикордонних українських фортець та рештаментів [18]. Внаслідок цього рішення козацьке укріплення Орлик було перебудоване в шестибастіонний шанець. Зазвичай Дебоксет будував фортифікаційні споруди, що мали квадратну форму з чотирма бастіонами на кутах. Орликівський та Новоархангельський (на р. Синюха біля містечка Торговиця) шанці мали шестикутну форму. Службу там несли козаки.

Орликівський шанець являв собою земляне укріплення, оточене валом і ровами, складався з шести бастіонів (п'яти кутових укріплень), що були з'єднані між собою кріпосною стіною, і мав форму кола [19].

П.В. Харлампович, оглядаючи у 1929 році залишки фортеці, зазначав, що «на віддалені 150 метрів від Синюхи розташовані рештки старої фортеці XVIII ст. Форт, випинаючись кутом на південь,

розкинув вали в південно-східному напрямку на 55 метрів, а звідти, у північному напрямку, ще на 20 метрів. Від цього ж кута в південно-західному напрямку вали тягнуться протягом 100 метрів, а потім під кутом повертають на північ. Відстань між валами в широкій частині доходить до 60 метрів» [20]. Фортеця мала на озброєнні гармати, а також погребі для зберігання артилерійських припасів. Всередині шанця було одинадцять будівель.

У тому ж 1743 році поряд з фортецею почали зводити хати однойменної слободи, де жили козаки з сім'ями. Перші будинки поселяни споруджували на схід від укріплення, уздовж рік Південний Буг і Синюха. Нині це вулиця Автодорівська. Тож, на початку 50-х років Орлик перетворився на містечко з ремісничим населенням [21]. Логічно передбачити, що такий населений пункт, зважаючи на релігійність українців, повинен був мати і власну церкву. Зокрема Д. Яворницький повідомляв, що в Катерининому шанці перша церква існувала вже у 1760 році [22]. Про цю церкву існує легенда, що десь у XVII ст. на Ольвіополі існувало поселення запорозьких козаків, а на Голті – турків. Там же стояла прекрасна дерев'яна церква, споруджена без єдиного цвяха. Туркам вона була непотрібна, а в козаків церкви не було. От і вирішили вони викрасти її. За одну ніч, чи то по підземному тунелю, проритому під Бугом, чи на човнах, вони проникли на ворожу територію, розібрали церкву, перенесли її і склали вже на своєму боці [23]. За іншою версією ця церква знаходилась не на турецькій стороні, а на Мигіївських островах і була перенесена звідти [24].

У 1764 році в шанці були відкриті прикордонне комісарство, митниця і карантин [25]. Також було дозволено приписуватись тут купцям і міщанам. Однак швидко зростаюче поселення у 1769 р. зазнало нападу татар, які зруйнували укріплення, спалили слободу Орлик, а також частину прилеглих сіл. Тоді ж була спалена і Варварівська церква [26]. Наступного року до Орлика з Єлисаветградської фортеці підійшла друга російська армія під командуванням графа Панина, яка відвоювала ці землі і 11 червня 1770 року переправилась через Буг. Також було наказано для захисту переправи відновити укріплення [27]. Зведений у тому ж 1770 році вже восьмибастіонний шанець дістав назву Єкатерининського – на честь Катерини II. Ще через три роки «коштом прихожан» була відбудована і церква. Після знищення Січі у 1775 р. іконостас та антиминос з Гардової церкви було перенесено в слободу Орлик в нову Варварівську церкву. Тоді ж до неї потрапило і Євангеліє зі старовинними гравірованими образами на оправі, надруковане у 1703 році, яке до того також зберігалось у Гардової церкві ще з січня 1766 року [29]. Військові дії, що велися в той час за Дністром і на Дунаї, не перешкоджали промислового розвитку містечка, тим більше, що через нього

проходив торговий шлях на Очаків. Хоч і повільно, але зростала і кількість його жителів. На прохання командира Молдавського гусарського полку, у складі якого перебував шанець, у 1773 році йому було надано статус міста. А в 1774 році до міста був приписаний повіт, який однак існував тільки на папері [29]. У 1781 році при новій реорганізації Новоросійської губернії і розподілу її на повіти Катеринин шанець отримав нову назву Ольвіополь і став повітовим містом. Станом на 1782 рік місто нараховувало 695 мешканців [30]. У 1784 році Ольвіополь став повітовим містом Катеринославського намісництва [31]. З огляду на його зручне розташування і важливе стратегічне значення, тут було заплановано звести нову фортецю. Також розроблявся і новий проект забудови міста. Під будівництво планувалося виділити значну територію, розташовану між двома балками, площею близько 130 десятин. Хоча фортеця і відділялася б від жилих районів, але зовнішня лінія захисного валу і рову повинна була об'єднувати їх. Зв'язок між фортецею та містом виявлявся б також у променевої системі планування (дві крайні вулиці з кожного боку направлялись до бастионів, а три середні вулиці – до церкви в середині фортеці) [32]. Але цей проект так і лишився нездійсненим, бо місто втратило значення прикордонного пункту після закінчення війни 1787-1791 років. Державний кордон з Туреччиною був перенесений на Дністер, а Волинь і Поділля перейшли під владу Російської імперії. Тож Ольвіополь так і залишився маленьким повітовим містом. Розташований біля самого кордону, він зостав дуже повільно. Наприклад, станом на 1799 рік тут мешкало 835 осіб [33].

У зв'язку з тим, що планове будівництво так і не було здійснене, на середину 90-х років XVIII ст. Ольвіополь мав досить живописну забудову. Місто витягнулось уздовж лівого берега Бугу. Вулиці прокладалися у відповідності з рельєфом місцевості та уздовж доріг. Центральне місце займала площа з церквою. Квартали мали різну форму та розміри і складалися з сільських хат. Навіть державні будівлі більше нагадували селянські помешкання. І лише деякі складські приміщення були великими за розмірами і мали галереї уздовж фасадів [34].

У 1791 року ханська слобода Голта (за Ясським мирним договором), а з 1793 року і містечко Богополь (за другим поділом Польщі), були включені до складу Російської імперії. Таким чином необхідність у фортеці остаточно відпала.

Протягом XIX століття шанець поступово руйнувався, але за свідченнями місцевого мешканця К.В. Федченка, у 80-90-ті роки XIX століття фортеця була майже ціла. «Вона мала форму восьмикутної зірки, кожний промінь її був фортом, а форти в широкому кінці сполучалися брустверами, довжиною в 20-25 сажнів. Висота валів сягала двох сажнів...». У 1929 році П.В. Харлампович зазначав: «рештки фортеці помітні ще на Кріпосній вулиці на садибах Варбана, Федорова, Компаневича, Ончарова, Федченка та ін.» [35]. Польська фортеця на початок XX століття майже не збереглася. Тоді П.В. Харлампович так описав її рештки: «У 200 метрах на захід від Бугу, над кручею 7-9 метрів, розташована фортеця, відома під назвою «батареї», направлена кутом на південь. По краях тягнеться вал у південно-західному напрямку кроків на 35, далі зовсім розкопаний; у східному напрямку зберігся вал кроків на 25-30, остання значна частина його відійшла під вулицю і була розкопана. Висота валів не перевищує 1,5 метра». Він же зазначав, що у вересні і жовтні 1929 року цю батарею чимало зруйнувала і будівельна контора, яка брала з неї глину на дамбу для гідроелектростанції [36]. Щодо Варварівської церкви, то вона проіснувала 200 років і була розібрана наприкінці 1970-х років. 19 червня 2008 року на місці колишньої козацької святині було встановлено і освячено пам'ятний хрест.

У висновку слід зазначити, що поява в Побужжі козацького оборонного укріплення була необхідною з кількох причин. По-перше, фортецю звели на місці, де сходились кордони трьох держав (Російської імперії, Туреччини та Речі Посполитої). По-друге, існувала загроза татарських набігів, а також нападів з польського боку, наприклад, з фортеці Новий Конецьполь, а пізніше з Богополя. По-третє, укріплення охороняло переправу через Південний Буг, що знаходилась на важливому торговому шляху з Польщі до Очакова.

Крім того, поява укріплення сприяла збереженню спокою в даному районі й надавала мирним мешканцям відчуття захищеності, чим і приваблювала переселенців. Зокрема, у зв'язку з притоком населення, на місці козацьких зимівників виникли такі села, як Мигія, Лиса Гора, Грушівка, Синюшин Брід, Романова Балка та Семенівка. А на базі самої фортеці, яка вже в останній чверті XVIII ст. втратила своє стратегічне значення, у подальшому виросло місто Ольвіополь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. Заселення Південної України у XVIII ст. і роль козацтва у цьому процесі // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. – Ч. I. – Миколаїв, 1998. – С. 120.
2. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 197; Ястребов В. Опыт топографического описания древностей Херсонской губернии // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XVII. – Одесса, 1894. – С. 64.

3. Харлампович П.В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // Вісник Одеської комісії краєзнавства – Ч. IV-V. – Секція археологічна. – Одеса, 1930. – С. 66.
4. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерномор'я Украинской ССР. – Вып. 1. – К., 1951. – С. 77.
5. Котляр Ю.В., Шитюк М.М., Шкварець В.П. Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон: «Олді-плюс», 2002. – С. 81-82.
6. Мурзак О.М. Історія міста Первомайська. – Первомайськ, 2000. – С. 51.
7. Литвинов П.І. Козацькі укріплення Миколаївщини // Старожитності Миколаївщини. – Миколаїв, 2002 – С. 69.
8. Мурзак О.М. Вказ. праця. – С. 52.
9. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIV. – СПб., 1910. – С. 525.
10. Там само; Городские поселения в Российской империи. – Т. V, ч. II. – СПб., 1866. – С. 107.
11. Добровольський О. Кризь тисячоліття: історія Миколаївщини в топонімах. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 1998. – С. 75-76.
12. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 246.
13. Добровольський О. Вказ праця. – С. 75.
14. Мурзак О.М. Вказ праця. – С. 45-47.
15. Городские поселения в Российской империи. – С. 108.
16. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. II. – Одеса, 1853. – С. 107.
17. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния. Составил А. Шмидт. – Ч. 2. – СПб., 1863. – С. 803.
18. Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоксетом у середині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 135.
19. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Т. I. – Львів, 1993. – С. 272.
20. Харлампович П.В. Вказ. праця. – С. 66.
21. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 131.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 278.
23. Легенди та перекази Південного Прибужжя. – Миколаїв: «Іліон», 2007. – С. 84; Козацькі поселення на Миколаївщині. Історія та легенди. – Миколаїв, 2001. – С. 32.
24. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Ч. I. – Одеса, 1885. – С. 42.
25. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. XIV. – С. 525.
26. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С. 279.
27. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. XIV. – С. 525.
28. Харлампович П.В. Вказ. праця. – С. 67.
29. Городские поселения в Российской империи. – С. 108.
30. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII – первой половине XIX века). – М.: Наука, 1976. – С. 87.
31. Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область. – К., 1971. – С. 655.
32. Тимофеенко В.И. Указ. соч. – С. 132.
33. Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область. – С. 655.
34. Тимофеенко В.И. Указ. соч. – С. 132.
35. Харлампович В.М. Вказ. праця. – С. 66.
36. Там само. – С. 69.

Рецензент – к.і.н., доц. О.П. Тригуб.
 Надійшла до редколегії 20.11.2008 р.